

**BALÁZS PÉTER – PENKE OLGA****MONTESQUIEU MŰVEINEK ÉS GONDOLATAINAK FOGADTATÁSA  
A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL NAPJAINKIG MAGYARORSZÁGON**

Montesquieu a francia irodalom és filozófia kivételes alakja, aki mai gondolkodásunkra talán a legállandóbb hatást gyakorolja a felvilágosodás filozófusai közül, bár nevét ritkábban említik, mint például Voltaire-ét.<sup>1</sup> Írásai már a 18. században vitákat váltottak ki, amelyek közül a katolikus hitvédelem és Voltaire bírálatai a legismertebbek.<sup>2</sup> Gondolatai és munkássága iránt soha nem szakadt meg az utókor érdeklődése: filozófusként, esztétaként, szépíróként, történetíróként egyaránt mély hatást gyakorolt egész Európára.

Magyarországi hatása részben egybeesik az európai sajátosságokkal, miközben az eltelt két és fél évszázad alatt vannak olyan jelenségek is, amelyek teljesen eltérnek, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy melyek azok a művek, amelyeket az olvasók előnyben részesítenek, de abban is, hogy milyen módon közvetítik őket a fordítók és az értelmezők a magyar közönség számára, illetve hogy melyik időszakban életművének mely területei kerülnek előtérbe. Magyar fordításairól 1920-ban készült először bibliográfia,<sup>3</sup> amely a későbbiekben néhány ponton kiegészült. A 19. századtól kezdve születtek műveiből teljes fordítások, majd a következő században ugyanazokból a művekből új fordítások is készültek (így római történelme összesen négy különböző magyar fordító munkájaként olvasható), közben ugyanakkor más munkáinak fordítására is sor került. A magyar kritika azonban nem tárta fel a francia filozófus és író hatásának sajátosságait és nem elemezték azt sem, hogyan alakították művei vagy azok fordításai a magyar filozófiai nyelvet, de arról is csak elszórt adataink vannak, hogy műveit (különösen fiktív írásait) miért fordították le vagy milyen szerepet játszottak a magyarországi eszmetörténeti és irodalmi folyamatokban.

Montesquieu írásainak a francia, angol és olasz kutatások szenteltek nagy figyelmet. Összes műveinek kritikai kiadását 1998-ban kezdték meg és minden remény megvan arra, hogy hamarosan megbízható szöveggel és a kutatások összegzését is elvégezzve

<sup>1</sup> Jean Ehrard megállapítása, aki 1998-tól rendszeresen vizsgálja a Montesquieu-re vonatkozó hivatkozásokat a legolvasottabb francia napilapban, a Le Monde-ban, eredményeit a Revue Montesquieu számaiban olvashatjuk.

<sup>2</sup> Az 1721 és 1796 között megjelent legjelentősebb kritikákból készült válogatás: *Mémoire de la critique*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Paris, P. U. de la Sorbonne, 2003.

<sup>3</sup> BARANYAI Zoltán, *Első Montesquieu-fordításaink*, EphK, 1920, 3–8.

kerüljenek az olvasó kezébe ne csak maguk az alapszövegek, hanem azok a vázlatok, feljegyzések, kiadatlan kéziratok is, amelyeknek eddig nem tulajdonítottak fontos szerepet.<sup>4</sup> A kutatások feltárták, hogy olyan ismert szövegek esetében is fontos lehet a kiadás koncepciója, mint a *Perzsa levelek*, ahol a kritikai kiadás helyreállítja a szerző szándékai szerint közlésre szánt szöveget.<sup>5</sup> A kiadás kutatói gárdája konferenciákon ismerteti tapasztalatait, amelyek anyaga rendszeresen megjelenik a Cahiers és a Revue Montesquieu-ben.<sup>6</sup> A kutatási eredmények összegzéséhez és elterjesztéséhez tematikus szótár is hozzájárul, a *Dictionnaire électronique Montesquieu*, amely kizárólag elektronikus formában jelenik meg, ezen kívül multimédiás anyagok, amelyek minden olvasó számára ingyen és könnyen hozzáférhetők.<sup>7</sup> Az eredeti művek kiadástörténete egyes esetekben a magyar recepcióra is hatással volt, így figyelembe kell vennünk 1875 és 1941 után, minden részletre azonban nem térünk ki.<sup>8</sup>

Montesquieu művei és gondolatai magyar fogadtatásának felmérésére és elemzésére tehát nemcsak jó szövegek, hanem kivételesen gazdag európai szakirodalom birtokában vállalkozhatunk. Az európai fordítások sajátosságai vonatkozásában még viszonylag kevés eredményt publikáltak, ilyen szempontból vizsgálódásunk bizonyára kiegészítésekre szorul a későbbi kutatások fényében. Tanulmányunk több célt kíván megvalósítani. A 18. századi magyar fogadtatás sokszínűségét emeljük ki és az olvasók és fordítók érdeklődésének okait és a fordítások hatását kutatjuk. *A törvények szelleméről* és *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című munka magyar fordításai kezdettől központi szerepet játszanak, és hatást gyakorolnak mind a filozófiai, politikai és jogi gondolkodásra, mind a magyar nyelvű szakszókincsre a 18. és főleg a 19. században. A 20. századi magyar fordításokban az európaiság gondolatának, valamint az önkényuralmi rendszerrel szemben használható törvényes lehetőségeknek a keresését véljük az új fordítások közös jellemzőjének. A fordítók ekkor fedezik fel Montesquieu intim prózáját, fikciós műveit és az utóbbi években művészetfilozófiai gondolatait is közvetítik a magyar olvasóknak. Elemzésünk harmadik részében a magyar fogadtatás sajátosságait kíséreljük meg feltárni. Tanulmányunkkal hozzá kívánunk járulni Montesquieu műveinek alaposabb megértéséhez, mivel egyetértünk azzal a véleménnyel, hogy Montesquieu-t nem ismerik jól az

<sup>4</sup> *Œuvres complètes* de MONTESQUIEU, publiées par la Société Montesquieu, Oxford–Nápoli, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, XXII. (tervezett) kötet.

<sup>5</sup> Az 1721-es eredeti kiadás az alapszöveg, amely Montesquieu szerint „az egyetlen jó kiadás”. Ez azt jelenti, hogy 150 levél képezi a regényt, az egyéb kiadásokban közölt levelek a szövegapparátusban jelennek meg (*Œuvres complètes* de MONTESQUIEU, I, *Lettres persanes*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Jean EHRARD, Edgar MASS, Oxford–Nápoli, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, 2004). Lásd Philip STEWART, *Lettres persanes = Dictionnaire électronique Montesquieu*, <http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr> (2012.10.12).

<sup>6</sup> A Cahiers Montesquieu-nek 1993-tól kezdve kilenc, a Revue Montesquieu-nek 1997-től nyolc száma jelent meg eddig.

<sup>7</sup> [Http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr](http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr) (2008.02.14-től) és <http://lire-montesquieu.ens-lyon.fr>.

<sup>8</sup> Az egyik Laboulaye hétkötetes kiadása, a másik Grasset Európában is népszerű, Montesquieu feljegyzéseit tartalmazó edíciója. A témáról megjelent legújabb összegzés: Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Un auteur en quête d'éditeur ? Histoire éditoriale de l'œuvre de Montesquieu (1748–1964)*, Lyon, ENS Éditions, 2011.

olvasók és inkább csak néhány, leegyszerűsített, nem is mindig hitelesen kommentált gondolata fordul elő a szakirodalomban és a médiában.<sup>9</sup>

Montesquieu művei a 18. században az egész magyar értelmiségre nagy hatással voltak. Voltaire ugyan sokkal látványosabban van jelen, mivel több művének magyar fordítása megjelenik a század vége előtt (amikor magyarra fordított tragédiáit be is mutatják); Rousseau politikai és vallásfilozófiai gondolatai pedig erőteljesebb hatást váltanak ki, ugyanakkor hármójuk közül Montesquieu megítélése változik a legkevesebbet a következő század első harmadában. Művei megtalálhatók a század közepétől a korabeli könyvtárakban (ebben megegyezik a két említett francia filozófussal). Teleki József könyvgyűjteményére érdemes leginkább odafigyelni, aki 1759 és 1761 között, európai útja során vásárolja meg Montesquieu több művét, és feltehetően egyik első magyar olvasója a *Perzsa leveleknek*, *A törvények szelleméről* írt és az annak védelmeként (*Défense de l'Esprit des lois*) született munkájának. Ez a hatás igen korai: a fiatal gróf figyelmét valószínűleg Jacob Vernet, genfi protestáns lelkész irányította ezekre a munkákra, aki *A törvények szelleméről* című mű eredeti genfi kiadása megjelenését gonozza és irányítja.<sup>10</sup> Könyvtárában megtaláljuk ennek a műnek 1750-es genfi kiadását.<sup>11</sup> Montesquieu-re 1782-es hivatalos beszédében mint „a franciák legjelentősebb írójára” hivatkozik, amikor a király és a nemesség közötti ideális kapcsolatról beszél.<sup>12</sup> Magyar olvasói között meg kell említeni Péczeli József protestáns lelkészt, aki éveken át Genfben tanul és gyakorolja hivatását, miközben a város könyvtárosa is. Hazatérte után az egyik első magyar nyelvű folyóirat szerkesztőjeként Montesquieu több művének fordítását javasolja, amelyekből részleteket is megjelentet, könyveit is gyakran kölcsönzi fordítás céljára.<sup>13</sup> A katolikus Klimó György püspök könyvtárában, amelyet 1774-ben nyitnak meg a nyilvánosság előtt, a francia *De l'esprit des lois* (1768) és *Lettres persanes* (1769) mellett német nyelvű kiadásokat is találunk.<sup>14</sup> A könyvesboltok kiadási jegyzékében gyakran találkozunk Montesquieu nevével, műveinek címét azonban ritkán pontosítják.<sup>15</sup> A genfi

<sup>9</sup> Catherine VOLPILHAC-AUGER megállapítása: *Lire, éditer, interpréter Montesquieu*, [http://lire-montesquieu.ens-lyon.fr/877412/0/fiche\\_pagelibre](http://lire-montesquieu.ens-lyon.fr/877412/0/fiche_pagelibre).

<sup>10</sup> A témához lásd Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Jacob Vernet = Dictionnaire électronique Montesquieu*; Uő, *Genèse de l'Esprit des lois = Montesquieu en 2005*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Oxford, Voltaire Foundation, 2005, 172–180.

<sup>11</sup> A könyvek jelenleg az MTA Könyvtárában találhatóak, közöttük a *De l'esprit des lois*, a *Lettres persanes*, a *Considérations sur les Romains* több kiadása Teleki utazását megelőzően jelent meg (ezúton köszönjük Haffner Rita bibliográfiai pontosításait). Későbbi kiadásban megtaláljuk Montesquieu leveleinek válogatását (1767), *Arsace et Isménie* (1783), valamint *Essais sur le goût* (1766) című művét.

<sup>12</sup> Lásd F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1983, 90, 141, 222, 389, 392.

<sup>13</sup> Könyvtárában a *Lettres persanes* 1759-es londoni kiadását találjuk, és feltehetően a *Considérations* és a *De l'esprit des lois* épp azért hiányzik, mert a fordítóknál maradt. Könyvei jelenleg az MTA Könyvtárában találhatóak, katalógusuk alapján azonosíthatók: *Catalogus librorum venalium Josephi Péczeli*, Posonii, 1793, 28.

<sup>14</sup> Utóbbi Montesquieu műveinek három- illetve négykötetes bécsi kiadása 1799-ből.

<sup>15</sup> GRANASZTÓI Olga, *A francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*, Bp., Universitas, 2009, 63, 66.

mellett a párizsi, londoni, amszterdami, lyoni<sup>16</sup> és a bécsi német nyelvű Montesquieu-kiadások juthattak leggyakrabban a magyar olvasók kezébe.

Az első magyar Montesquieu-fordítás néhány kommentált részlet *A törvények szelleméből*, amely 1779-ben Bessenyei György *A Holmijának Monteskiö* című fejezetében jelent meg.<sup>17</sup> Sajnálkozik azon, hogy a mű nem elég ismert, és elsősorban gondolatainak tömörségét és mélységét dicséri. Stílusában látja ugyanakkor annak okát, hogy magyar olvasói kevésbé értik.<sup>18</sup> Bessenyei három kivételesen tömör rész fordítását adja.<sup>19</sup> A lefordított részeket követően felidéri azt a vitát, amely Montesquieu és Voltaire között zajlott a módszerről: utóbbi didaktikusabb, egyértelmű megfogalmazást tartott volna szerencsésnek, kevesebb „játékos furtsaságot.” Bessenyei véleményének kialakításában kétségkívül szerepet játszik Voltaire, aki kedvenc írója, műveit jól ismeri és többet lefordít közülük.<sup>20</sup> Megérti azonban a két gondolkodó vitájának lényegét. Montesquieu nevét elsősorban fiatalkori írásaiban említi, de egyik utolsó művében is, amelyet a római történelemről írt.<sup>21</sup> 1779-ben azokat az elveket vitatja, amelyek Montesquieu szerint a különböző kormányformákat fenntartják, konkrétan azt, hogy a „jó erkölcs” illetve a „virtus” és a „betsület” a különböző kormányformákban élő emberek cselekedeteit meghatározzák.<sup>22</sup> Mivel Bessenyei a „királyi uralkodás” híve, és el sem tudja képzelni, hogy a „Respublikák” jó elvek alapján működjenek („a tsak álom”), ezt a gondolatot cáfolja. Művének írásakor már ismerhette Montesquieu *Défense de l'Esprit des lois*-ját és azokat a Voltaire-bírálatokat is, amelyekre ebben az írásban válaszolt.<sup>23</sup> Erre utal is, de konkrétan nem azonosítható egyik művel sem a magyar szerző szövege, aki nyilvánvalóan saját

<sup>16</sup> RING Éva a *Temple de Gnide* 1777-es genfi és a *De l'esprit des lois* 1792-es lyoni kiadásának olvasását említi: *L'impact des idées de Montesquieu dans la Hongrie du XVIII<sup>e</sup> siècle = Montesquieu du nord au sud*, éd. Jean EHRARD, Napoli–Oxford, 2001 (Cahiers Montesquieu, 6), 73.

<sup>17</sup> BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 (B. Gy. Összes Művei), 340–342.

<sup>18</sup> A következő század elejének kritikusi erényként értékelik, hogy a francia szerző nem mond ki mindent, inkább gondolkodtat. Lásd *Élet és Literatura*, 1826, I (Szemere Pál kiadványának mottója Montesquieu módszerét idézi); *Felső Magyarországi Minerva*, 1829, III, 209–216 (Kis János Montesquieu írásainak tömörségét emeli ki).

<sup>19</sup> Az első a rabszolgákról, a második az író módszeréről szól, a harmadik a despotizmust és a monarchiát hasonlítja össze a nők erkölcsseire való hatás szempontjából. MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*, Bp., Osiris–Attraktor, 2000, 377, 447, 457. 15. könyv XI. fejezet és 19. könyv I. és XV. fejezet. (A továbbiakban ezt a kiadást idézzük *A törvények* rövidítéssel.)

<sup>20</sup> Voltaire csipősen fogalmaz: „Nevetnem kell, amikor legalább száz olyan fejezetet olvasok a műben, amelyekben nincs több tizenkét sornál, és több olyat is, ahol csak kettőt találunk.” *L'ABC, ou dialogue entre A, B, C* (1768) = Montesquieu : *Mémoire de la critique*, i. m., 464 (saját fordításunk, a 22. jegyzetben is).

<sup>21</sup> BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, kiad. PENKE Olga, Bp., Argumentum–Akadémiai, Bp., 1992 (B. Gy. Összes Művei), II, 346. „Akár hány okot adgyanak elő a tudósok: nevezetesen Montesquieu a római birodalom hanyatlásának 's végre le omlásának is...”

<sup>22</sup> Voltaire így bírál: „Bátran kijelentem, hogy minden kormányzási formában van erény (vertu) és becsület (honneur) is.” *Commentaire sur l'Esprit des lois* (1777) = Montesquieu : *Mémoire de la critique...*, i. m., 505–506.

<sup>23</sup> *De l'esprit des lois* 1748, *Défense de l'Esprit des lois* 1750. A témáról lásd Nicole MASSON összefoglalását: *Voltaire = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

véleményét akarta megfogalmazni, amely mindkét francia filozófusétól különbözött. 1781-ben, német nyelven írt munkájában franciául idézi Montesquieu meghatározását a társadalmi szabadságról: „Quand l’innocence du citoyen n’est pas assurée, la liberté ne l’est pas non plus.” Ebben a folyóiratnak készült műben, ahol a bécsi német nyelvű olvasókhöz (és az uralkodóhoz) intézi gondolatait, Rousseau-val és Helvétiuszal száll vitába, velük állítja szembe Montesquieu gondolatát, egyetértéssel idézve mellette Cicero valamint Locke egy-egy gondolatát is.<sup>24</sup>

A magyar olvasók számára 1790–91-ben Montesquieu műveit a Mindenés Gyűjtemény című folyóirat mutatja be, amely céljaként a hasznos ismeretek elterjesztését jelöli meg és ebben a francia szerzőknek különleges szerepet szán. Alapítója és szerkesztője Péczeli József, akinek kivételesen gazdag francia könyvgyűjteményéről már beszéltünk. Az írások, köztük a könyvismertetések, a közreműködő és a fordítást végző munkatársak kiválasztása, a cenzúra engedélyének megszerzése egyaránt feladatai közé tartozik. Montesquieu római történelméből egy szövegrész fordítása és egy könyvismertetés jelenik meg. A részlet kiválasztása a magyar olvasók érdeklődését kívánja kielégíteni: Montesquieu Attiláról írt fejezete azok közé a ritka írások közé tartozik a 18. században, ahol a történelmi hős pozitív értelmezést kap.<sup>25</sup> A könyvről ismertetés is megjelenik *A’ Rómaiokról, vagy az ő felemelkedéseknél ’s meg alázatásokról okairól* címmel. Az ismertetés az egyik legjobb kortárs kritikus, Père Castel írásának fordítása, aki kiválóan ismerete a művet, ő adott tanácsokat Montesquieu-nek, hogyan kerülheti el a cenzúra támadásait.<sup>26</sup> Az eredetileg 1734-ben a Mémoire de Trévoux című lapban megjelent ismertetést a magyar periodika egy jóval később készült kivonatból veszi át, amely egyik fontos forrása.<sup>27</sup> A magyar fordítás teljes és jól érthető. A bevezető bemutatja a szerzőt az eredeti forrást kiegészítve, és a római történelem mellett *A törvények szelleméről* című művet is értékeli. Kiemeli a törvények, az erkölcsök és a klíma kapcsolatát, hangsúlyozza a mérsékelt kormányzási formák hasznosságát és a törvényesség jelentőségét.<sup>28</sup>

*A törvények szelleméről* című mű lefordítására 1790-ben felhívás jelenik meg: húsz arannyal honorálná a fordító munkáját Török Zsigmond. A felhívás több folyóiratban is megjelent, de a fordítás nem készült el, csak „mustrákat” olvashatunk a készülő munká-

<sup>24</sup> BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások (1773–1781)*, kiad. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1991 (B. Gy. Összes Művei), 238, 346. Locke-ot franciául, Cicero-t latinul idézi. *A törvények*, 293: „Ha az állampolgárok szabadsága nincs biztonságban, akkor a szabadság sincsen biztosítva.”

<sup>25</sup> Mindenés Gyűjtemény (a továbbiakban: MGy), 1790, IV, 158–160. „Montesquieu vizsgálódása, mely okai légyenek a’ Római Birodalom nagy voltának és annak hanyatlásának. Attila nagy voltáról.” A mű címének fordítása eltér, ami arra utal, hogy a szövegrész és a könyvismertetés fordítója nem azonos. (Modern fordításban: MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, Bp., Kossuth, 1997. 19. rész, 130–137.)

<sup>26</sup> Lásd az ismertetést franciául és az ismertetésről Catherine VOLPILHAC-AUGER tanulmányát: *Montesquieu : Mémoires de la critique..., i. m.*, 71–84, 574.

<sup>27</sup> A témáról lásd PENKE Olga, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKsz, 1988, 248–273.

<sup>28</sup> A törvényesség témájáról több könyvet ismertetnek a folyóiratban, amelyek 1748 és 1789 között jelentek meg. Lásd erről PENKE Olga, *A törvényesség, a társadalmi haszon és a szabadság összefüggése a Mindenés Gyűjteményben = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, Pécs, Pannónia, 2010, 223–235.

ból a Mindenés Gyűjteményben.<sup>29</sup> Ezek a részek a folyóirat változatos közönsége érdeklődésének felelnek meg, így a nőolvasóknak, a nemeseknek, a fiatal értelmiségieknek. Lefordítják azt a részt is, amelyben – a mű bevezetőjeként – Montesquieu az egész könyv koncepcióját felvázolja, bemutatva az „isteni” és a természeti törvények, a politikai és a polgári törvények („a’ Társaságnak Törvényje”), valamint a nemzetközi jog („Nemzeteknek Törvényje”) összefüggéseit.<sup>30</sup> A személyes és politikai szabadság vonatkozásában legérdekesebb az a részlet, amely az „engedelmességnek külömségét” vizsgálja „a’ mértékelt és a’ szabad kényű igazgatások alatt”, azaz a mérsékelt és az önkényuralmi kormányzatokban.<sup>31</sup> A fordítást a mérsékelt monarchiáról írt részlettel mutatjuk be, amely már Bessenyei érdeklődését is kivívta: „Az egy Urú, de mértékelt Társaságokban, meg-szorított a’ hatalom az által, a’ mi azokban a’ rúgó; az az a’ betsület által, melly mint valamely Magán Úr (*Monarcha*) uralkodik a’ Fejedelmen és Népen.”<sup>32</sup> A rendkívül tömör fogalmazás láthatóan megpróbáltatást okozott a magyar fordítónak.

A francia filozófusnak a törvényekről írt műve a folyóirat más cikkeiben is referenciát jelent. Előfordul, hogy lábjegyzetben idézik, így könyvének despotizmusról írt fejezetét (pontosabban az alaptörvények teljes hiányát). Platónnal kapcsolatban is hivatkoznak rá, az antik szerző francia nyelven megjelent fordítása kapcsán, ahol Platón államról írt művét Montesquieu törvényekről szóló munkájához hasonlítják.<sup>33</sup> A folyóirat említést tesz ezen kívül Montesquieu-nek az ízlésről írt esszéjéről, amely az *Enciklopédiában* jelent meg, a magyar olvasó így a filozófus esztétikai nézeteiről is képet alkothatott.<sup>34</sup>

Ebben a gondolati körben kell megemlíteni Kazinczy Ferenc kéziratban maradt *Törvények lelke* című fordítását, aki Montesquieu művében azt értékeli, hogy a társadalom alapjának az erkölcsöt tekinti és hogy a király és alattvalói kapcsolatának eredeti megfogalmazást ad. A fordítás azonban, akárcsak a Montesquieu-t méltató sorok Cesare Beccaria *Dei delitti delle pene* című művéből származnak. Kazinczy azt remélte, hogy barátai lefordítják Montesquieu művét, ahogyan erről levelezése tanúskodik.<sup>35</sup>

<sup>29</sup> MGy, 1790, IV, 184–204. *A Törvényeknek Velejéről*: „A’ Törvényről”, „A’ Természetnek Törvényjéről”, „Az írott törvényekről”, „Az engedelmességnek külömsége, a’ mértékelt és a’ szabad kényű igazgatások alatt”, „Az Asszonyoknak állapotjokról, a’ külömb féle igazgatások alatt”, „A’ Rómaiaknak Házi Törvény székjéről”.

<sup>30</sup> MGy, 1790, IV, 184–198. (Vö. *A törvények*, 1. könyv, I–III, 47–54.)

<sup>31</sup> MGy, 1790, IV, 198–201. (Vö. *A törvények*, 3. könyv, X, 80–82.)

<sup>32</sup> MGy, 1790, IV, 200. Modern fordításban: „A monarchikus és a mérsékelt államokban a hatalmat az korlátozza, ami ezeknek mozdítóereje, vagyis a becsület, ami egyeduralkodó módjára tartja uralma alatt a fejedelmet és a népet egyaránt.” (Vö. *A törvények*, 3. könyv, X, 81.)

<sup>33</sup> MGy, 1790, III, 296 és 1791, V, 193. Az összehasonlítást a magyar periodika a már említett francia forrásból vette át. A jezsuita szerző Platón rendszerét részesíti előnyben, amely szerinte hatékonyabban akadályozza meg a korrupciót és az ártalmas szenvedélyek hatalomra jutását. A két filozófus összehasonlításához lásd Céline SPECTOR, *Platon = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

<sup>34</sup> MGy, 1791, V, 362–367. „Az Ízlésről. *L’art de sentir et de juger en matière du goût*, Paris, 1762.”

<sup>35</sup> Lásd RÁCZ Lajos, *Kazinczy (egy ismeretlen értekezése* és HENCZE Béla, *Kazinczy ismeretlen értekezése*, ItK, 1929, 95–102, 341–345; KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, Bp., 1894, V, 336: Haller Gábor írja Kazinczynak, hogy elkezdte a mű fordítását, mert a korábbi fordító félbehagyta (1808).

1785-től 1794-ig Montesquieu *A törvények szelleme* című műve számos magyar, német és latin nyelvű írásban válik hivatkozási alappá Magyarországon. Ekkor látszik igazán, milyen változatos és kiterjedt magyar olvasóinak tábora. Ezeket a hatásokat részletesen feltárták és feldolgozták, így csak utalunk rájuk. Eckhardt Sándor kutatásai már 1924-ben bemutatták az „Esprit des Lois nyomait” a korszak politikai-történeti gondolkodásában: a hatalommegosztás elvét Esterházy József már 1785-ben II. Józsefnek benyújtott alkotmánytervezetében innen származtatja, Batthyány Alajos *Ad amicam aurem* és Hajnóczy József *De comitiis* című művében hasonló gondolatokat idéz. Batsányi János, Koppi Károly, Forgách Miklós, Berzeviczy Gergely politikai írásaikban gyakran hivatkoznak a műre, legtöbbször Rousseau gondolatait is felidézve.<sup>36</sup> Köpeczi Béla azt az ellentmondást világítja meg, mely szerint Montesquieu a magyar nemességnek tulajdonítja az ország elmaradott gazdasági állapotát, de értékeli, hogy a királyi hatalommal szembenálló egyensúlyozót jelentenek.<sup>37</sup> A német és francia felvilágosodás eszméire igen fogékony piarista professzor, Koppi Károly elismeri, hogy az éghajlati viszonyoknak van bizonyos szerepe az egyes népek sajátos jellemvonásainak formálódásában, ám úgy gondolja, hogy a klíma befolyását Montesquieu azért alaposan eltúlozta.<sup>38</sup> *A törvények szelleméről* című műből megjelent részletek és a mű hatását mutató közlemények ismeretében érdemes felvetni azt a kérdést, miért kaptak Montesquieu társadalomelméleti gondolatai ilyen fontos szerepet a korabeli olvasók körében. 1790-ben, II. József halálát követően esélyt látott arra a magyar értelmiség, hogy a törvényeket a nemzeti sajátosságoknak megfelelően átalakítsák. Ekkor növekszik meg az érdeklődés az európai társadalomelméleti írások iránt és ekkor válik fontossá Montesquieu törvényekről írt művének fordítása, amelyben olyan elvek összekapcsolódását látták, amelyek a mérsékelt kormányzási formának köszönhetően biztosítják a szabadságot a politikában, a vallás választásában és gyakorlásában, és előnyben részesítik a nemzetek közötti kapcsolatokat a kereskedelemben és a gazdaságban.<sup>39</sup>

Ezek a célok összekapcsolták Montesquieu magyar olvasóit, akik között arisztokratákat, nemeseket és polgárokat, írókat, jogászokat, közgazdászokat és papi seminaristákat egyaránt találunk. Ritka a hosszabb fordítás, gyakran csak egy-egy gondolat idézése ad

<sup>36</sup> ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., 1924 (reprint: 2001), 22–29. Hajnóczy könyvtárában a mű londoni 1772-es kiadása van meg (a *Temple de Gnide* Colardeau által megverselt változata mellett). Lásd WIX Györgyné, *Egy magyar jakobinus könyvtára: H. J. könyvei az OSZK-ban*, OSZK Évkönyv, 1991–1993, 395–427.

<sup>37</sup> KÖPECZI Béla, *Montesquieu és a magyar feudalizmus* = K. B., *Magyarok és franciák*, Bp., 1985, 319–336; UŐ, *Montesquieu et la Hongrie*, Cahiers Montesquieu, 2(1995), 129–135. Kutatásait kiegészítve RING Éva Berzeviczy Gergely *Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns* és *De domino Austriae in Hungaria* című műveiben a szolgasággal és a despotizmussal összefüggő uralkodás bírálatánál mutatja ki a francia író hatását, és feltárja, hogyan jelennek meg gazdaságfilozófiájában Montesquieu gondolatai: *L’impact des idées de Montesquieu dans la Hongrie du 18<sup>e</sup> siècle*, uo., 71–79.

<sup>38</sup> KOPPI Károly *Praelectiones historiae universalis* c. munkáját idézi HORVÁTH Ambrus, *Koppi Károly működése*, Szeged, 1940, 47.

<sup>39</sup> Lásd Jean BART *Droit civil* és Jean TERREL *Droit des gens* című szócikkeit: *Dictionnaire électronique Montesquieu*.

lehetőséget arra, hogy a hatalom megosztásáról, az erény és a boldogság közötti kapcsolatról, az egyéni, a társadalmi és a nemzetközi jog eddig kevésbé ismert kérdéseiről elmélkedjenek. Annak ellenére, hogy csak 1808-ban jelent meg a római történelem fordítása és a törvényekről írt mű lefordítására még huszonöt évet kellett várni, Montesquieu hatása a 18. századi filozófiai, politikai, társadalmi, jogi, történeti gondolkodásra és nyelvre igen jelentős. Tömör és egyértelmű megfogalmazásainak lefordítása nehézséget jelentett a speciális terminusok hiányában, amelyeket megpróbáltak latin megfelelőikkel, neologizmusokkal, más szakterületekről kölcsönzött szavakkal helyettesíteni. Gyakran megmagyarázták, esetleg szinonimákkal próbálták megértetni a francia szöveget. Már a cím magyar nyelvű fordítása mutatja a pontos megfogalmazás szándékát, ahol az *esprit* szót *veleje*, *lelke* és *szelleme* szavakkal magyarázzák. A kérdésre a későbbi fordítások kapcsán visszatérünk. Néhány központi jelentőségű fogalom esetében hasonló változatoságot találunk, erre csak néhány példát említünk: *principe* – rugó, *fundamentum*, *állatás*; *vertu* – jó erkölcs, *virtus*; *lois positives* – írott törvények; *droit des gens* – Nemzeteknek törvénye; *droit civil* – polgári állapotok; *despotique* – szabad kényű igazgatás, *despotaság*, *despotizmus*. A történetírásban és a szépirodalmi fordításokban hasonló fordítási tendenciákat és megoldásokat figyelhetünk meg.<sup>40</sup>

A 18. században nemcsak Montesquieu társadalomfilozófiai gondolatai találtak magyar olvasókra. *Temple de Gnide* című mitológiai ihletésű regénye két magyar költőt is fordítás készítésére ihletett. Csokonai Vitéz Mihály levele tanúsága szerint 1801-ben tervezte a fordítást, amelynek kiadásához támogatót keres, terve azonban nem valósult meg.<sup>41</sup> Az érzékeny nemzedékhez tartozó másik lírai költő: Kisfaludy Sándor 1796-ban az első, a második és az ötödik énekből készít fordítást. Naplójában feljegyezi, hogy a fordítást Milánó ostroma közben készítette *Vénus' Temploma Gnidóban* címmel. A fordítás költői, elegáns, lendületes és hűséges. A fiatal költőt ekkor a francia és az olasz irodalom lelkesíti. A Montesquieu-fordítás kézírata Voltaire-, Chaulieu- stb. fordításokkal együtt maradt ránk.<sup>42</sup>

Montesquieu 18. századi magyar fogadtatásában a felvilágosodás ellenségei is játszanak némi szerepet. A magyar katolikus hitvédő irodalom tisztában van a szerző jelentőségével. Az apologeták természetesen elvetik és frivolnak ítélik a *Perzsa levelek* vallás- és egyházkritikáját, s bírálják *A törvények szellemének* azon – a szabadgondolkodók szívének oly kedves – passzusait, ahol Montesquieu a vallás és a klíma összefüggéseit tárgyalja, azaz végső soron relativizálja és naturalizálja a keresztény hitet. A tájékozottabb (vagy elfogulatlanabb) hitvédők azonban nem mulasztják el javára írni a francia szerző-

<sup>40</sup> Lásd BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; PENKE Olga, *Politikai szókincsünk francia forrásai a magyar történeti jellegű munkákban a felvilágosodás korában = Francia eszmék: Tanulmányok a francia forradalomról*, szerk. SZÁSZ Géza, J. NAGY László, Szeged, 1995, 20–26.

<sup>41</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 128, 165.

<sup>42</sup> Rövid leírást idézünk: „Mind az, a' mi gyönyörűvel bír a' természet, öszve van itten kötve mind azzal, a' mi szépet és istenit a' Mesterség ki tudna gondolni.” Megjelent 1871-ben és 1892-ben. Modern kiadása: KISFALUDY Károly, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997, 26–32. A mű hatását vélik felfedezni *A kesergő szerelem* című költeményében.



nek, hogy műve híres XXIV. fejezetében elveti a „Bayle-féle paradoxonokat”, azaz nyilvánvalóvá teszi, hogy a vallásosság fontos szerepet játszik a társadalom erkölcsi rendje és stabilitása megőrzésében.<sup>43</sup> Ahogyan tanulmányunkból is kiderül, a montesquieu-i gondolat ezen tradicionalista aspektusa később is előkerül majd a magyarországi recepcióban. Nálunk is a jezsuiták szellemi központjaiban írják a vitairatokat, ugyanazok a szerzők, akik Voltaire, Diderot és Rousseau bírálataiban jeleskednek. Közülük csak a legtudósabbnak tekintett Csapodi Lajos nevét említjük, aki a *Perzsa levelek* és *A törvények szelleméről* című művet 1771-ben bírálja. Az eredeti műveket nem valószínű, hogy olvasta volna, francia és olasz jezsuita szerzőket követve elsősorban azt a gondolatot támadja, mely szerint a klíma a vallás kialakulására hatással lehet, mivel ezt a kereszténység bírálatainak tekinti. Latin nyelvű műve magyar nyelven író követőkre talál, amit azért érdemes megemlíteni, mert így bizonyára szélesebb közönséghez eljuthatott.<sup>44</sup> A cenzúrahivatal aktái is vallanak Montesquieu olvasótáboráról és a hivatalok véleményéről. 1798-ban feljelentettek egy nagyváradi tanárt, aki jogot és irodalmat tanított, hogy ateista művek vannak könyvtárában, ahol Montesquieu írásait találják.<sup>45</sup> Még a *De l'esprit des lois* című mű első magyar fordításának története is a művel szembeni fenntartásokat idézi. 1829. június 30-án Rédly Károly az elkészült kéziratot a budai cenzornak nyújtja be előzetes cenzúrára. Rédly, Szinnyei szerint, az esztergomi érseki uradalom számtartója volt, aki a Tudományos Gyűjteménybe írt gazdasági értekezéseket, s annak melléklapjába, a Koszorúba költeményeket. Ez az állítás azonban nem tűnik pontosnak, hiszen a Tudományos Gyűjtemény repertóriumában<sup>46</sup> nem találkozunk Rédly névvel. A fordító a bevezetőben fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az 1816-os párizsi kiadást<sup>47</sup> használta forrásként, ám utal arra is, hogy keze ügyében volt a szöveg német fordítása is.<sup>48</sup> A cenzor, Drescher Frigyes, véleményét azzal kezdi, hogy a magyar fordítás az engedélyezett francia eredeti és az 1799-es bécsi német fordítás alapján készült. Feladatát abban látja, hogy megállapítsa, a fordítás alkalmazkodott-e a német verzióhoz. Megemlíti, hogy a bevezető a szerző életét és filozófiáját hűségesen ismerteti. A fordítás kiadását változtatás nélkül javasolja és kiemeli, hogy a mű a monarchikus kormányzást védi, és hogy a király és a nemesség közötti ideális kapcsolat, valamint a polgár és a kormányzás számára egyaránt fontos jogi ismereteket ad elő. Dicséri a fordítás nyelvét

<sup>43</sup> Lásd erről BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930.

<sup>44</sup> Ludovicus CSAPODI, *De religione revelata*, Tyrnaviae, 1771, II, 336, 373. Azt a gondolatot, miszerint a katolikus vallás a monarchiákban alakul ki, MOLNÁR János bírálja (*Magyar Könyv-ház*, 1802, XX, 152).

<sup>45</sup> *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat, 1985, 330. Az elmarasztalást követően felmentik.

<sup>46</sup> *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*, összeáll. CSÉCS Teréz, Győr, Xántus János Múzeum–Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998.

<sup>47</sup> *Oeuvres complètes de Montesquieu*, précédées de la vie de cet auteur, Paris, chez Lefevre, 1816.

<sup>48</sup> Aligha azonosítható, hogy melyik német fordításról lehet szó. Montesquieu németországi fortunájáról lásd *Montesquieu-Traditionen in Deutschland: Beiträge zur Erforschung eines Klassikers*, Hrsg. Edouard MASS, Berlin, 2005. Rédly egyébként arról ír munkája előszavában, hogy a jeles német államférfi és gondolkodó Ancillon szerint sok hiba csúszott a német fordításokba – hogyan lehetne hát tökéletes a magyar áttünetés?

(„hibátlan magyar nyelven”), a mű megjelenését jelentősnek tartja a magyar művelődés és a magyar jogi szaknyelv fejlődésének szempontjából. Végül hozzáteszi, hogy a művet már minden európai nyelvre lefordították. Az 1830-ban készült cenzori engedélyt végül csak 1832-ben kapja meg a fordító (miután újra kérelmezi), és a könyv nevének említése nélkül jelenik meg 1833-ban.<sup>49</sup>

Rédly – figyelemre méltó s a nehézségekről is híven tanúskodó – fordítása meglepően visszhangtalan marad:<sup>50</sup> több helyen is olvasható az a nyilvánvalóan téves állítás, mely szerint a munka kéziratban maradt volna; a 19. század nagy politikai gondolkodói pedig a művet vagy a francia eredetiben idézik, vagy valamelyik német kiadásra utalnak. Nem látszik tudomást venni a magyar fordításról Szalai László, aki tartalmas Montesquieu-tanulmányában<sup>51</sup> – ráadásul Rédlyétől teljesen eltérő elvek szerint – magyarítja a munka kulcskifejezéseit; s a Montesquieu-re nem ritkán hivatkozó Eötvös is francia vagy német kiadásokra utalja olvasóját. Érdeemesnek tűnik tehát néhány mondatot szólnunk a három-kötetes fordításról<sup>52</sup> és a fordítóról. A mű émelyítően alázatos, a korban már semmiképpen sem szokásosnak nevezhető hangvételben fogant ajánlással kezdődik, amelynek címettje Reviczky Ádám kancellár<sup>53</sup> (arról nincs információ, hogy e jeles udvari személyiség anyagilag vagy más módon támogatta-e a fordítás létrejöttét). Rédly a kiadvány bevezetőjeként Montesquieu rövid életrajzát adja,<sup>54</sup> amelyben a bordeaux-i Parlament tisztségviselőjének a monarchiához és a katolicizmushoz való megkérdőjelezhetetlen hűségét emeli ki, elhalványítva a műben közismerten benne rejlő kritikai potenciált és a szövegnek a felvilágosodás szekularizációs irányához való kapcsolódását. Nem kizárt, hogy az olvasatot „reakciós” irányban befolyásolni kívánó paratextus jellegét egyszerűen azzal kell magyaráznunk, hogy a fordító nem kívánt széles körben tájékozódni, s meglegedett az egyébként is előtte fekvő kiadás előszavának átvételével. Feltűnő azonban, hogy a három kötet mindegyikének nyitólapján szerepel – mintegy mottóként – egy-egy a műből származó, s minden bizonnyal a fordító által választott mondat: márpedig a francia eredetiben közölt idézetek mindegyike a monarchikus eszme és a keresztény hit kritikátlan védelmezőjeként látatja Montesquieu-t; azt mondhatjuk tehát, hogy a kiemelt mondatok egy igen irányzatos interpretáció szolgálatában állnak.

A szerző figyelmeztetéséhez illesztett lábjegyzetben Rédly számot ad fordítói elveiről. Azt is mondhatnánk, hogy ezt némileg feleslegesen teszi: a magyar szövegből villámgyorsan kitérnek, hogy a fordító a politikai gondolkodás görög–latin eredetű szókincsének teljes magyarítására törekszik, mi több, a harmadik kötet függelékében részletes felsorolását adja az idegenszerűnek érzett és így kigyomlált kifejezéseknek (s persze

<sup>49</sup> *Megbíráltak és bírálók...*, i. m., 436.

<sup>50</sup> A fordítás viszonylagos sikertelenségére utalhat, hogy az első kötet előszavában megígéri, hogy feltünteti az „aláíró urak” neveit a harmadik kötetben – ennek végül nem találjuk nyomát.

<sup>51</sup> SZALAI László, *Montesquieu*, Tudománytár, 1841, 358–369.

<sup>52</sup> *A' Törvények' lelkéről*, fordítatt a párisi 1816-os kiadás szerint, Posonyban, Belnay örökösének betűivel, 1833.

<sup>53</sup> Szekfü „furcsa barokk ajánlásról” beszél a *Magyar történet* V. kötetében, 171.

<sup>54</sup> Az életrajz az 1816-os párizsi kiadás előszava alapján készült, ám annak nem fordítása, hanem csak kivonata.

# ItK

Irodalomtörténeti Közlemények  
2034. CZXK évfolyam 30. szám

azok magyar megfelelőinek). A magyar nyelvet a filozofálásra alkalmassá tenni kívánó 19. századi szerzők és fordítók gyakran élnek egyébként ezzel az eljárással. Rédly tehát egyértelműen azok közé tartozik, akik a magyar filozófiai terminológia megteremtését az idegen szavak tükörfordítása – és a nemzetközi szakszavak teljes kizárása – útján látják megvalósíthatónak.<sup>55</sup> A mai fülnek igen furcsán csengő kifejezésekért előre szabadkozik, de aláhúzza, hogy „kár ott idegen és többnyire korcs szavakkal tarkáznunk virágzó, de komoly szabású nyelvünket, ahol ennek termékenysége megszenvedti a sajátinkkal való élelét.” Mindez persze a mai olvasó számára nehézzé teszi az olvasást, hiszen „az arisztokratákat előkelőknek, a bankot váltószéknek, a demokráciát népfölségnek, a despotiát kényszernek, az enst lénynek, a feudumot védjóságnak [...], a monarchiát fejedelemségnek, a parlamentet szóházaknak, a principiumot okfőnek, a relatiót viszonynak, a revolútiót szerdülésnak, a vazallust védhívnek, a virtust pedig erénynek”<sup>56</sup> fordító Rédly olyan kifejezéseket is használ, amelyek a legkevésbé sem honosodtak meg a magyar politikai filozófia nyelvében. Érdemes kitérni arra a kézenfekvőtől talán némileg eltérő döntésre, amelynek értelmében a címben szereplő *esprit* szót nem szellemként, hanem lélekként fordítja, amit az indokolhat, hogy a korábbi nyelvhasználatban a *lélek* utalhott valaminek a lényegére, éltető elemére (lásd például a Czuczor–Fogarasi-féle szótár vonatkozó szócikkét). Ehhez a választáshoz a műben is megpróbál hű maradni, kivéve a XX. könyv 7. fejezetét, amikor is kénytelen „Angliának *indulatja* a kereskedésre nézve” magyar címet adni a *De l'esprit du commerce chez les Anglais* című résznek. Lehetne még tallózni a fordító vitatható vagy érdekes döntései között, ám a rövidség kedvéért mindössze két dologra kívánjuk felhívni a figyelmet. Az egyik: Rédly – nyilván okkal – igencsak bízik magyar olvasóinak deákos kultúrájában, amit egyfelől az mutat, hogy latin eredetiben közli az ókori auktoroktól származó és az eredeti műben francia fordításban szereplő idézeteket, másfelől pedig az, hogy például a XIX. könyv gyámsági kérdésekkel foglalkozó 24. fejezetének kulcsfogalmát franciáról nem is magyarra, inkább latinra fordítja (*pupillaris substitutio*), nyilván abban reménykedvén, hogy olvasói különösebb nehézség nélkül megértik majd azt. A másik feltűnő jelenség: Montesquieu fiziológiai és közgazdaságtani fejtegetéseinek fordításai gyakorlatilag érthetetlenek a mai olvasó számára, amiért nyilvánvalóan nem Rédly felelős, hanem a korabeli magyar tudományos szókincs alkalmatlansága.

A francia kultúra és kifejezetten a felvilágosodás irodalma iránti érdeklődés felélénkül Magyarországon a 19. század második felében, ahogyan erről a Montesquieu-, Diderot- és Rousseau-fordítások is tanúskodnak. Montesquieu hatásában szerepet játszhat műveinek 1875-ös kiadása is.

<sup>55</sup> Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai műnyelv kialakulása = Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, szerk. PERECZ László, MESTER Béla, Bp., Áron Kiadó, 2004, 75–120.

<sup>56</sup> *A' Törvények' lelkéről...*, i. m., XVII.

Kezdjük a rómaiakról írott munka magyarországi fortunájának ismertetésével. Az írás először 1808-ban jelent meg magyar nyelven,<sup>57</sup> a fordító nevének feltüntetése nélkül (mindössze annyit tudunk meg róla, hogy egy „igaz magyarról” van szó). A kiadvány semmiféle – az olvasó orientálását szolgáló – elő- vagy utószót nem tartalmaz, a fordítás pedig előszeretettel latinizál, azaz *status*ról, *monarchiá*ról és *respubliká*ról beszél, ami a későbbi fordítók döntéseivel összehasonlítva lesz majd igazán érdekes. A következő kiadás 1856-ban látta meg a napvilágot.<sup>58</sup> A fordító Pados János, orvosdoktor és katolikus pap, akinek – itt nem részletezendő – életműve arról tanúskodik, hogy a katolikus egyház társadalmi-politikai szerepének megőrzését minden más közéleti kérdésnél fontosabbnak tekintette. A Radnich Imre ercsényi plébánosnak ajánlott fordítás bevezetésében arról beszél, hogy e kitűnő munka sajnálatos módon még nem volt lefordítva magyar nyelvre – azaz nyilvánvalóan nem tud az 1808-as fordítás létezéséről. Az első oldalakon, lábjegyzetben, rövid életrajzot ad a szerzőről, majd idézi d’Alembert akadémiai búcsúztatóját, amelyet Montesquieu halálakor írt. A főműhöz további lábjegyzetei nincsenek, ám a kiadványhoz csatolja a *Rómaiak politikája a vallásban* című néhány oldalas írást is, amelyet Montesquieu 1716-ban olvasott fel a bordeaux-i akadémiában, s amely több francia kiadásban is szerepel. Ehhez Pados – saját kútfőből – hozzátesz több Machiavelitől, Gibbontól és Tacitustól származó idézetet és kommentárt, melyeknek fő üzenete: a vallás a politikai közösség legfontosabb összetartó eleme. Montesquieu tehát ismét egy konzervatív politikai célkitűzés – a katolikus egyház pozícióinak megőrzése – szolgáltatásban kerül a magyar olvasók elé. A magyar politikai szókincs lassú fejlődését tükröző fordítás egyébként jóval kevésbé deákos, mint az 1808-as: Pados például *státus* helyett már *álladalom*ról beszél. Nem sok érdekeset mondhatunk végül az 1891-es kiadásról, amely egy angol nyelvű szépirodalmi művek fordításában is jeleskedő hadügyminisztériumi államtitkár, bizonyos Orlai Antal munkája.<sup>59</sup> Talán csak annyit érdemes megjegyeznünk, hogy a fülszöveg ezúttal is a munka első magyar kiadásáról beszél. A magyar filozófiai élet közmondásos gyengeségét vagy inkább intézményi strukturátlanságát jól mutatja, mennyire nem tudnak egymásról a fordítók. Orlai fordítása egyébként gördülékeny és jól olvasható: Pados *álladalmát* itt már az *állam* kifejezés váltja, ami jól illusztrálja a filozófiai műnyelv változásait.

A *Perzsa levelek* első magyar fordítása Palásti Sándortól 1874-ben jelenik meg (kevéskönyvtárban lelhető fel).<sup>60</sup> Jellemző, hogy az említett Montesquieu-fordítások mindegyikét más fordító készíti. Hasonló a sorsa két kortársának: Diderot *Apáczá* című regénye 1869-ben, Rousseau *A társadalmi szerződésről* és *Emil* című műve 1875-ben, a *Júlia, a második Heloise* 1882–1885-ben jelennek meg magyarul. Ez az érdeklődés összefügghet

<sup>57</sup> Montesquieu *elmékedése a’ Rómaiak nagyságának és elenyészésének okairól*, fordította egy igaz magyar, Posonyban ’s Pesten, Fűskúti Landerer Mihálynál, 1808.

<sup>58</sup> *A rómaiak’ nagysága és hanyatlása: Azoknak politikája a vallásban*, magyarította PADOS János, Pest, Lauffer, 1856.

<sup>59</sup> *Elmékedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól*, fordította ORLAI Antal, Bp., Franklin, 1891.

<sup>60</sup> MONTESQUIEU, *Persa levelek*, fordította PALÁSTI Sándor, Bp., Légrádi testvérek, 1874.

Faguet és Nisard francia irodalomtörténetének magyar fordításával, rájuk hivatkoznak még a huszadik század közepén is a magyar kritikusok.<sup>61</sup> Diderot filozófiai művei azonban 1900-ban két kötetben megjelennek a *Filozófiai Írók Tára* sorozatban, egész munkásságát értékelő tanulmánnyal.<sup>62</sup> Rousseau születésének 200. évfordulóján több folyóiratunk egész számot szentel neki, ahol „óriási történelmi hipnózisként” értelmezik hatását neves íróink és filozófusaink.<sup>63</sup> Montesquieu értékelése jóval szerényebb, bár születésének évfordulójáról megemlékeznek, de csak könyvismertetés formájában: a Magyar Filozófiai Szemle Albert Sorel Montesquieu-monográfiáját ismerteti 1889-ben.<sup>64</sup> Műveinek hatása sem jelentős ekkor, mégis említésre méltó, hogy ebben az időszakban készíti minden bizonnyal az első magyar nyelvű doktori értekezést Montesquieu társadalomtudományi munkáiról Schwarz Gyula jogtörténész.<sup>65</sup>

Montesquieu magyar fogadtatásában a 19. század végén készült fordításokat követően újabb fordulatról csak a negyvenes években beszélhetünk. Ez a változás egybeesik az író franciaországi és európai újralfedezésével is. Bordeaux város könyvtára a közeli Montesquieu-kastélyból 1939-ben vásárol meg korábban nem ismert kéziratokat, közöttük a Montesquieu feljegyzéseit tartalmazó füzeteket, amelyek később *Pensées*, illetve *Spicilege* címmel jelennek meg. Montesquieu családja hozzájárult korábban is a szövegek egy részének kiadásához, de csak rendkívül korlátozott példányszámban. A teljes és kritikai kiadás, amelyre 1899–1901-ben kerül sor Henri Barckhausen gondozásában és máig referenciakiadásnak tekintik, még a kutatók számára sem volt feltétlenül hozzáférhető, mindössze tizenkét példányt tudtak belőle regisztrálni, ezért „klandesztinus” kiadásnak nevezik.<sup>66</sup> Ez a különleges helyzet magyarázza, hogy 1941-ben a Montesquieu-kéziratok nagyközönségnek szánt kiadásban megjelennek, azt követően, hogy 1939-ben feljegyzéseinek kéziratai eladásra kerültek. A bestsellernek tekintett kiadás *Cahiers (1716–1755)* címmel jelent meg Bernard Grasset gondozásában és fél év alatt 18.000 példányt adtak el belőle. A kutatások azóta bizonyították, hogy a kiadás nem volt elég gondos és hűséges, ugyanakkor az 1899-es kiadásról közölt véleménye sem volt helytálló, amikor bevezetőjében elődjének érdemeit lekicsinyelte („ál-kiadók” „hanyagságáról” beszélt), miközben

<sup>61</sup> Émile FAGUET, *A XVIII. század: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1898; Desiré NISARD, *A francia irodalom története*, Bp., 1880.

<sup>62</sup> ALEXANDER Bernát, *Diderot-tanulmányok*, Bp., Franklin, 1900 (Filozófiai Írók Tára, 15).

<sup>63</sup> Lásd PENKE Olga, *A francia felvilágosodás magyarországi fogadtatása a XX. század első évtizedeiben = Hankiss János redivivus*, szerk. GORILOVICS Tivadar, Debrecen, 1995, 52–60; Uő, *Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében*, MKSz, 1986, 172–191.

<sup>64</sup> 7(1889)/3–4, 309–314. RÁCZ Lajos az *Értesítő* című rovatban közli az ismertetést a *Les grands écrivains* sorozatban megjelent Montesquieu-monográfiáról. Montesquieu-t így értékeli: „a politikai szabadság ihletője [...] az emberi jogot, a bölcs előrehaladást képviseli.”

<sup>65</sup> SCHWARZ Gyula, *Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a L'Esprit des Lois első 10 könyvében és az európai alkotmányfejlődés*, Bp., Akadémiai, 1885.

<sup>66</sup> MONTESQUIEU, *Pensées et fragments inédits*, Bordeaux, G. Goubouilhou, 1899–1901, I–II (Bibliophiles de Guyenne). Ezt a kiadást veszi figyelembe majd az 1950-es Masson-féle kiadás és a későbbi kiadások, így a jelenlegi kritikai kiadásban (Oxford, Voltaire Foundation) készülő kötetek.

saját munkáját teljes mértékben úttörőnek és kivételes jelentőségűnek állította be Montesquieu utóélete szempontjából.<sup>67</sup> Azért szükséges ismernünk Montesquieu „gondolatai” kiadástörténetének ezt az érdekes részletét, mert a belőlük megjelent legteljesebb, külön kötetben közölt magyar fordítás Grasset munkája alapján készült 1943-ban, és mivel a bevezető tanulmány átveszi a francia forrás értékeléseit. A fordítás címe: *Montesquieu hagyatékából*; a fordítást és a bevezetőt Kürti Pál készítette.<sup>68</sup>

Nem volt könnyű ezeknek a „töredékes” írásoknak a megjelentetése, mert a szerző több regisztert használt besorolásuknál: több kötetbe kerültek, megszámozták és tematikusan is rendszerezte az egyes írásokat. Ennek oka részben az, hogy nehezen tisztázható ezeknek a rövidebb-hosszabb írásoknak a helye az életműben. Egyeseket kifejezetten későbbi felhasználásra szánt Montesquieu, vagy olvasmányjaiból jegyzett fel gondolatokat, mások éppen bizonyos művek továbbgondolásának tekinthetők. A mai kutatók elvetik Grasset-nak azt az értelmezését, miszerint egyfajta naplónak („journal intime”) vagy az író levelezése kiegészítésének lehetne őket tekinteni. Munkamódszerére és gondolkodásmódjára utalnak, szoros kapcsolatban vannak műveivel, de helyüket még nem igazán tudjuk meghatározni, így elemzői még ma is nyitva hagyják a kérdést.<sup>69</sup> Az 1943-ban megjelent magyar fordítás kitűnő sorozatban kap helyet, amely Platón, Szent Ágoston, Montaigne fordítását közölte. A bevezető utal a korabeli politikai helyzetre: „amikor Franciaország nemzeti szerencsétlenségbe süllyedt”. A 18. század és Montesquieu értelmezésének lényegét abban látja, hogy arra int: „óvakodjunk a zsarnokságtól”, és kiemeli, hogy a francia forradalom előkészítőjének csak a forradalom utáni idők tettek. Elsősorban emberségét dicséri. Átveszi Grasset értelmezését a korábbi kiadással kapcsolatban: „bibliofil nagyképűsködés és szűkkeblűség” (sőt még a valószínűleg is kalandosabban mutatja be a mű kiadástörténetét).<sup>70</sup> A forrásnak tekintett kiadás felosztását és alcímeit csak nagyjából követi, elhagyja a kéziratokra való, már az eredetiben sem mindig következetes hivatkozást. A fordítás során sok szövegrész kimarad. A magyar kiadásnak nincs különösebb visszhangja: ezeket a Montesquieu-írásokat ugyan több magyar válogatás közli a negyvenes évektől mindmáig, de nem veszik figyelembe a korábbi kiadásokat, hanem mindig újr fordítják a gyűjteményes kötetek számára, amelyek legtöbbször nem is kizárólag Montesquieu írásainak vannak szentelve.

Már egy évvel a bemutatott fordításkötet megjelenése előtt megjelent egy rövid válogatás ezekből a szövegekből Illyés Gyula nagy jelentőségű vállalkozásában, aki az egész francia irodalomból, amelyet a „világosság történeteként” mutat be bevezetőjében, ad ki gyűjteményt, miközben ő is hangsúlyozza, hogy a „francia népnek, sorsa nehéz pillana-

<sup>67</sup> MONTESQUIEU, *Cahiers (1716–1755)*, textes recueillis et présentés par Bernard GRASSET, Paris, 1941.

<sup>68</sup> MONTESQUIEU *Hagyatékából*, ford., bev. KÜRTI Pál, Bp., Officina, 1943 (Nagy Gondolkodók), 111. Érdekes adat, hogy a *Gondolatok* egyetlen létező olasz fordítása is ezen kiadás alapján készült és jelent meg 1943-ban. Lásd *Pour l'histoire de la réception de Montesquieu en Italie (1789–2005)*, éd. Domenico FELICE, Bologna, CLUEB, 2006 (Biblioteca della Lettere, 19).

<sup>69</sup> Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Pensées = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

<sup>70</sup> MONTESQUIEU *Hagyatékából*, i. m., 3–9.

tában” ajánlja ezt a kötetet 1942 augusztusában.<sup>71</sup> Ő is megemlíti, hogy Montesquieu „följegyzései” kevéssel előbb jelentek meg, ebből közöl harminc szemelvényt a kiváló esszéista Cs. Szabó László fordításában.<sup>72</sup> A későbbi antológiák közül Gábor György aforizma-gyűjteményét említjük, amely Montesquieu ötvennyolc „gondolatát” közli, saját fordításában, először 1958-ban, amely több kiadásban, még 2000-ben is megjelent.<sup>73</sup>

Visszatérve Montesquieu negyvenes évekbeli magyar visszhangjára, említést kell tennünk az *Európa egységéről* című kötetéről, amely 1943-ban jelent meg Rózsahegyi Zoltán gondozásában és fordításában. A kiadó Montesquieu aktualitását hangsúlyozza. A kötetet D’Alembert Montesquieu-ről írt méltatásának fordítása nyitja, amely az író halálát követően, az *Enciklopédia* ötödik kötetének élén jelent meg először.<sup>74</sup> Ezt követi a címadó írás, Montesquieu *Réflexion sur la monarchie universelle en Europe* című művének fordítása, amely a római történelemmel egy időben született, de másfél évszázaddal később került kiadásra. A szöveg kiadástörténete rendkívül érdekes: a kézirat a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* című mű folytatásaként született, kiadni is ezzel a művel együtt tervezte az író, 1734-ben. Amikor azonban az amszterdami kiadó elküldte neki a korrektúrákat, visszavonta ennek a szövegnek a publikálási jogát, félve a következményektől. A korrektúra Montesquieu-nél maradt és sok javítást hajtott végre rajta, de nem adta ki, s így csak a 19. század végén jelent meg. Bizonyos szövegrészei megtalálhatók egyéb műveiben, így az 1727-es *Considérations sur la richesse de l’Espagne*-ban vagy az 1748-as *A Törvények szelleméről* több fejezetében.<sup>75</sup> Mi tűnhetett Montesquieu számára olyan veszélyesnek ebben az írásban? A római történelem folytatásaként íródott műben azt vizsgálja, juthat-e Európában egy nép olyan hatalomhoz, mint a rómaiak, és félreérthetetlenül XIV. Lajos európai ambícióiról elmélkedik, Franciaország és Európa jövőjét félti. Részletesen elemzi, milyen összefüggésben van a kereskedelem, a gazdaság, a pénzviszonyok és az emberek élete. Az egyensúly kialakításának lehetőségeit keresi, és a mérsékletet tartja ideálisnak a politikában. A katonai hódítást elítéli, helyette a nemzetközi gazdasági kapcsolatok erősítését javasolja. A magyar olvasók különleges érdeklődésére tarthatott számot az a rész, amely a spanyolok gyarmatosításával, illetve ezt követően az európai egyensúly megrendülésével függ össze.<sup>76</sup> A második világháború hódító hatalmait bíráló szövegeként olvashatták a háborúellenes szövegrészeket: „korunk betegsége [...], aminek hatása alatt mindenütt megszámlálhatatlanul nagy seregeket tartanak fenn. Ez a betegség egyre puszt-

<sup>71</sup> *A francia irodalom kincsháza*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Athenaeum, 1942, 9.

<sup>72</sup> *Uo.*, 205–208.

<sup>73</sup> GÁBOR György, *Gondolatok könyve: Az aforizma francia mesterei*, Bp., Auktor, 2000, 173–188.

<sup>74</sup> D’ALEMBERT, *Emlékezés Montesquieu-ről* = MONTESQUIEU, *Európa egységéről: A törvények szelleme és a Perzsa levelek válogatott részei*, Bp., Phönix, 1943, 23–58. Francia címe: *Éloge de Montesquieu*.

<sup>75</sup> A kiadás története: *Œuvres complètes de MONTESQUIEU*, II, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence et Réflexions sur la monarchie universelle en Europe*, Oxford–Nápoly, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, 2000. Lásd Catherine LARRÈRE és Françoise WEIL bevezetőjét, 321–337.

<sup>76</sup> „Ami Európát leginkább megfélemlítette, az az új hatalom volt, amelyet a Habsburg-ház szerzett magának; az újonnan felfedezett világrészből olyan mennyiségű aranyat és ezüstöt kapott, hogy minden addigi vagyon jelentéktelenné vált.” MONTESQUIEU, *Európa egységéről*, i. m., 48. RÓZSAHEGYI Zoltán előszava.

títőbb és szükségszerűen mindent megfertőz, mert mihelyst egy állam megnöveli a hadseregét, a többiek is megnövelik a magukét.”<sup>77</sup> Montesquieu gondolata az Európáért aggódó 20. századi olvasó egyetértését válthatta ki: „Európa nem más, mint egy hatalmas, több kisebb népből összeállított nemzet. Franciaországnak és Angliának szüksége van Lengyelország és Oroszország jólétére, miként az egyik tartomány rá van utalva a másikra. Ha valamely állam szomszédja leverésével akarja a hatalmát növelni, úgy rendszerint csak önmagát gyengíti.”<sup>78</sup> A bevezető tanulmányt részben Émile Faguet magyarul a 19. század végén megjelent, korábban már említett könyve ihleti, amelyből fél oldalas idézet olvashatunk benne. Azonban még ennél is nagyobb hatással volt írójára a századelő két német kutatója, Victor Klemperer és Herman Kunst, akikre szintén hivatkozik. Klemperer munkája azért érdekes, mert ő írta az első német doktori disszertációt Montesquieu-ről, jól tájékozott kutatónak tartják, aki Bordeaux-ban Montesquieu kézírataival is foglalkozott; H. Kunst pedig azt vizsgálta, hogyan hatott a francia filozófus gondolkodása az Amerikai Egyesült Államok kialakulására.<sup>79</sup> Rózsahegy Zoltán *Európa egységéről* című könyve válogatást ad saját fordításában a *Perzsa levelek* és *A törvények szelleméről* című műből is. A regény fordítása során kizárólag politikai-filozófiai részeket választ és a fordításban még csak nem is jelzi, hogy (levél)regényből származnak a részek.<sup>80</sup> A társadalomfilozófiai műből olyan fejezeteket fordít le, amelyek a kormányzás törvényességével függenek össze, és mindenekelőtt Európa hatalmi egyensúlyának kérdése érdekli a válogató-fordítót.<sup>81</sup>

A *Perzsa levelekből* 1948-ban Orbók Attila készít új fordítást. Két gondolatot tart fontosnak megjegyezni a fordítás bevezetéseként. Az első a forrás gondos megválasztásáról biztosítja az olvasót: az 1748-as párizsi kiadást használja, amelyben benne vannak a Montesquieu halála előtt végrehajtott módosítások, ugyanakkor a későbbi kétes értékű változtatásokat elkerüli. A második megjegyzés Montesquieu értékelésével függ össze: annak bizonyítéka, hogy a fordító számára a mű politikai gondolatai fontosak. Már érződik benne a „haladó” gondolkodású író értékelő marxista ideológia érvényesülése, amely Montesquieu-t a forradalom „szellemi úttörőjének” tartja: „bár elméletileg a felvilágosult abszolutizmus híve volt, gyakorlati értékű megállapításai azonban a forradalomra utalnak, arra, hogy a népek szabadsága a legnagyobb kincs, amelyért meg kell hozniuk minden áldozatot.”<sup>82</sup> A fordítás elég pontos, bár nehézkes. 1953-ban még két levél új fordítása megjelenik, egy válogatásban, melynek készítője Montesquieu egyházelle-

<sup>77</sup> *Uo.*, 56.

<sup>78</sup> *Uo.*, 54.

<sup>79</sup> Lásd Edgar MASS, *Le Montesquieu de Victor Klemperer*, Revue Montesquieu, 1, 113–131. KLEMPERER Montesquieu c. műve két kötetben, 1914–1915-ben jelent meg. Herman KUNST, *Montesquieu und die Verfassung der Vereinigten Staaten von Amerika*, R. Oldenburg, 1922. (Ez a mű reprint kiadásokban is megjelent.)

<sup>80</sup> MONTESQUIEU, *Európa egységéről*, i. m., 99–126. Tizenhárom levél fordítása: 11–14, 50, 54, 59, 72, 94, 106, 108. és 145. levelek.

<sup>81</sup> *Uo.*, 59–98.

<sup>82</sup> MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. ORBÓK Attila, Bp., 1948, 4.



nességét kívánja velük illusztrálni.<sup>83</sup> 1955-ben végül Rónay György műfordító szép fordításában szólal meg teljes szövegével Montesquieu regénye magyarul és ez a fordítás lesz minden későbbi magyar nyelvű kiadás alapja, a válogatások is innen merítenek, sőt a bukaresti magyar kiadás is ezt veszi alapul.<sup>84</sup> A kiadások közül csak az 1955-ös tartalmaz bevezetőt, amelyben Szigeti József filozófus marxi terminusokkal haladónak értéke-  
li Montesquieu-t. Szerinte az író fő érdeme, hogy az embert társadalmi lénynek tartja, akit körülményei határoznak meg, ugyanakkor bírálja a klímáról írt gondolatait. Montesquieu örökségét – Marx nyomán – jelentősnek ítéli, különösen a béke, a népek jogai és a nők helyzete vonatkozásában.

*A törvények szelleméről* 1962-ben jelent meg új fordításban. A műnek ez tehát a második teljes magyar fordítása, amely 2000-ben új kiadásban is napvilágot lát.<sup>85</sup> 1956-ban Bónis György jogtörténész erre a fordításra építve *Montesquieu jogi és politikai nézetei* címmel jelentetett meg kiadványt.<sup>86</sup> Csécsy Imre és Sebestyén Pál fordítása minden tekintetben példaszerűnek tekinthető. A fordítói előszóban jelzik, hogy az archaizálás és az erőltetett modernizálás közötti középutat keresik, s idegen eredetű kifejezéseket csak akkor használnak, ha valamely francia terminusnak nem létezik kielégítő magyar megfelelője. Hoznak persze néhány olyan döntést, amelyek a legfrissebb szakirodalom ismeretében már vitathatónak tűnnek: a *moeurs–manières* (a magyarban erkölcs, gyakorlat, illem, szokás stb.) szembeállítás némely aspektusa elvész a magyar fordításban, mint ahogy a *frugalitét* sem helyes egyszerűen mértékletességként visszaadni. Dicséretes azonban, hogy felismerik, mikor kell a fordítást magyarázattal kiegészíteni: a francia eszmetörténetben igen fontos szerepet betöltő kifejezés, az *honnête homme* értelmét példának okáért jegyzetben világítják meg.<sup>87</sup> Szintén dicséretet érdemel az a megoldás, amikor a XXVIII. könyvben szereplő *baillit* Sebestyén *ítélőmester*ként fordítja magyarra, majd jegyzetben hasonlítja össze a középkori magyar történelemből ismeretes tisztséget a francia fogalommal.

Igényes és figyelemreméltó az 1987-ben Egyed Péter bevezetőjével megjelent bukaresti szemelvényes kiadás is, amely Nemes István és Horváth Andor munkája.<sup>88</sup> A magyar szöveg nyilván a Csécsy–Sebestyén-féle 1962-es kiadás megjelenése előtt készült el, a kései kiadás szerkesztői azonban felhasználták ennek jegyzeteit is. A fordítás legfontosabb jellegzetessége, hogy kerüli a francia *politique* jelző – kézenfekvőnek tűnő – *politika*ként való fordítását (hasonlóan járnak el az 1962-es kiadás készítői), az értelme-

<sup>83</sup> *Álszentek cselekedetei: Elbeszélések hatszáz év irodalmából*, előszó, jegyzetek HEGEDŰS Géza, Bp., Szépirodalmi, 1953, 133–134. A levelek fordítása ESZTERGOMI Ferenc munkája, 85–88.

<sup>84</sup> MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, fordította RÓNAY György, bevezető SZIGETI József, Bp., Új Magyar Könyvtár, 1955; Európa, 1981, 1986 (A Világirodalom Klasszikusai); Fapados, 2010 (elektronikusan ingyensen letölthető 2011.06.09-től); Bukarest, Kriterion, 1986.

<sup>85</sup> *A törvények szelleméről*, I–II, ford. CSÉCSY Imre, SEBESTYÉN Pál, bev. MÁTRAI János, HAJDÚ János, Bp., Akadémiai, 1962. (Egy kötetben ugyanez a fordítás, HAHNER Péter értő, a Montesquieu-kutatás fő irányáról beszámoló utószavával: Bp., Osiris, 2000.)

<sup>86</sup> A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtörténeti Kiadványai, 3. sz., 1956, 209–247.

<sup>87</sup> Rédly az 1833-as fordításban egyszerűen „becsületes emberről” beszél, ami roppantul félrevezető.

<sup>88</sup> *A törvények szelleméről*, bev. EGYED Péter, Bukarest, Kriterion, 1987.

zés új lehetőségeit megnyitván ily módon az olvasók előtt. A *vertu politique*-ből így lesz *közéleti erény*, a *loi politique*-ből *közjogi törvény*, a *puissance politique*-ből pedig *állami hatalom*. *État politique* és *état civil* ellentéte így egyszerűen állam és társadalom szembenállásává válik, s ettől Montesquieu hirtelen modern és aktuális szerzőként kezd tűndökölni, ami egyébként is összhangban áll az Egyed-féle bevezető nagy ívű értelmezésével.

*A rómaiak nagysága és hanyatlása* 1975-ben Szávai János fordításában negyedszer jelent meg újra magyarul, ez lesz a további kiadások alapja is. Nem tekinthető véletlennek, hogy Montesquieu sajátos történetírása, amelyben a múlt és a jelen dialógusa valósul meg, azaz Róma történelmét elemzi az író, miközben a korabeli Európára gondol, összesen négy teljes magyar fordítás elkészítését inspirálta két évszázad alatt, minden olyan időszakban, amikor Montesquieu művei kiváltképpen aktuálisnak tűntek.<sup>89</sup>

Montesquieu fiktív írásai közül az *Igaz történetet* olvashatjuk 1963-tól szép műfordításban. Tardos Tibor költő-műfordító élvezetes szövegéhez forrásként az 1948-as kritikai kiadást vette, amely a jelenlegi kutatások szerint a kézírathoz a leghűségesebb.<sup>90</sup> Lukácsy Sándor irodalomtörténész a mű esztétikai értékeit és morálfilozófiáját emeli ki az utószóban, szép tipográfia és a kitűnő német könyvillusztrátor Werner Klemke fametszetei teszik az olvasó számára még kedvesebbé a kötetet.<sup>91</sup>

Montesquieu művei a hetvenes évektől kezdve is megjelentek válogatásokban. Esszé-kötetbe válogatják be két, korábban le nem fordított írását, amelyek a francia szakirodalomban „mese” (*conte*) illetve „dialógus” műfaji megnevezést kapnak. A két fordítás 1977-ben jelenik meg Szávai János tolla nyomán. A *Sulla és Eukratész párbeszéde* és a *Lüszimakhosz* című írás a zsarnokság és a szabadság, a zsarnokságot megakadályozó törvények és az egyéni tiltakozás értelmének gondolatát latolgatja a fikció által biztosított árnyalt formában.<sup>92</sup> A római történelmet is lefordító Szávai János így fogalmazza meg, mit jelenthet Montesquieu a magyar olvasók számára: „...nehéz eldönteni, hogy filozófusnak, írónak, moralistának vagy esetleg történésznek, szociológusnak tekintsük-e; akár regényt írt, akár történeti esszét, akár jogi-politikai traktátust, egyetlen cél

<sup>89</sup> A témáról lásd PENKE Olga, *Poétikai gondolatok és történelmi téma Montesquieu és Voltaire első alkotói korszakában*, FK, 2004, 100–115. A legújabb, 2000-ben megjelent kiadás a *Réflexions sur la monarchie universelle en Europe* és a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* c. műveket egy kötetben közli. A két szöveg összetartozásáról lásd Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence = Dictionnaire électronique Montesquieu*; PENKE Olga, *De l'Usage de l'histoire [chez Montesquieu et Voltaire] = Montesquieu en 2005, i. m., 287–310.*

<sup>90</sup> Carole DORNIER szerint, aki a kiadást a 2005-ben újra előkerült kézirat alapján készíti, ezen a szövegen dolgozott Montesquieu utóljára 1754-ben, de javításait több korábbi kiadásban (a kézirat lappangása miatt) nem vették figyelembe. Lásd *Histoire véritable = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

<sup>91</sup> MONTESQUIEU, *Igaz történet* (regény), ford. TARDOS Tibor, utószó LUKÁCSY Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1963, 121. Klemke illusztrációi az 1957-es német kiadásból származnak. Új kiadás: Bp., Fekete Sas, 1995 (Kolligátum Könyvek, egybekötve HOFFMANN *A kis Zaches* és BABITS *A gólyakalifa* c. művével). A fordító kevéssel munkája elkészülte után emigrált Franciaországba.

<sup>92</sup> *Ima az Akropoliszon: A francia esszé klasszikusai*, vál., bev. GYERGYAI Albert, Bp., Európa, 1977, 101–112.

vezette: egy olyanfajta társadalmi berendezkedés elméletének a megteremtése, amely lehetővé tenné, hogy minden ember boldog legyen.”<sup>93</sup> A *Perzsa levelekből* 1993-ban jelenik meg válogatás, az *Ember és polgár* című kötetben, ahol harmincegy levelet olvashatunk és amely Rousseau értekezéseiből közöl még részleteket.<sup>94</sup> Montesquieu-t regényíróként magyarul máig nem méltatták.

Már a 21. század magyar fordításai között jelent meg Montesquieu *Essai sur le goût* című írása *Esszé az ízlésről a természet és a művészet dolgaiban* címmel, kifejezetten esztétikai írásokat összegyűjtő kötetben,<sup>95</sup> a magyar fogadtatás utolsó érdekes fordulataként, lehetővé téve a magyar olvasónak, hogy Montesquieu munkásságáról teljesebb képet alkosson.

A Montesquieu-ről készült magyar kritikai írások nem mondhatók gazdagnak egyik korban sem. A 18. században írónk az eredeti művek olvasására támaszkodva formálnak róla képet, de már akkor is előfordul, hogy műveit áttétellel, róla írt könyveken, esetleg könyvismertetésekben keresztül ismerik és értékelik. A századvég és a következő másfél évszázad azokat a gondolatait próbálja megérteni-értelmezni, amelyeket alkalmazhatónak vélnek. Két rövid, alkotmányjogi tárgyú könyv jelenik meg róla a 19. század végén és a 20. század közepén. A kritikák írói legtöbbször nem az eredeti művekhez fordulnak, inkább francia, német és angol nyelvű szakirodalomra támaszkodnak. A róla szóló szakirodalomból mindössze két könyvfordítás jelent meg magyar nyelven.<sup>96</sup> Elsősorban a fordításokat kísérő elő- és utószavak foglalkoznak a szerzővel és műveivel a 20. században. Montesquieu 18. századi magyar hatását elemzi több tanulmány, amelyekről említést tettünk. A közgazdászok pénzelméletének szenteltek tanulmányt.<sup>97</sup> Az utóbbi tíz évben filozófiai, jogi, történeti, esztétikai írásairól megjelent tanulmányok<sup>98</sup> remélhetőleg változás kezdetét jelzik Montesquieu magyar recepciójában.

<sup>93</sup> MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, ford., utószó SZÁVAI János, Bp., Kossuth, 1997, 171. Nem is érthető igazán, hogyan maradhettek ki Montesquieu írásai például *A francia felvilágosodás morálfilozófija* c. kötet csaknem ezerlapos válogatásából (Bp., 1975).

<sup>94</sup> MONTESQUIEU–ROUSSEAU, *Ember és polgár*, Bp., Interpopulart, 1993, 103; elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/00300/00379/index.phtml> (2012.10.12).

<sup>95</sup> BALÁZS Péter és HARKÁNYI András fordítása: *A tudom-is-én-micsoda fogalma*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, SZÉCHENYI Endre, Bp., L’Harmattan, 2010, 73–92.

<sup>96</sup> JUDITH SHKLAR, *Montesquieu*, ford. PÁLOSFALVI Tamás, Bp., Atlantisz, 1994; LOUIS DESGRAVES, *Montesquieu* (életrajz), ford. DEÁK Attila, Bp., Osiris, 2003.

<sup>97</sup> CSATÓ Katalin, *Montesquieu pénzelmélete*, Kereskedelmi Szemle, 1993, 9–13; UŐ, *Montesquieu, a mennyiségi pénzelmélet előfutára*, Bp., MTA, 1996.

<sup>98</sup> EGYED Péter, *Politikai szabadság az államban – a fogalom meghatározása: Montesquieu = E. P., Szabadság a filozófiában*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2003; PENKE Olga korábban említett tanulmányain kívül: *A meglepetés kategóriája Montesquieu Esszé az ízlésről című művében = A tudom-is-én-micsoda fogalma, i. m., 151–161.*